

Наталія Заболотна,

старш. наук. співробітник НБУВ,
канд. філол. наук

Діяльність церковних братств в Україні середини XVIII – першої половини XIX ст. за матеріалами покрайніх записів на кириличних стародруках

Статтю присвячено вкладним записам на кириличних стародруках, здійсненим членами церковних братств. Ці маргіналії розглядаються як додаткове джерело для історії братств в Україні у XVIII–XIX ст., а також історії української мови, етнографії та книгознавства. Покрайні записи публікуються зі збереженням оригінального написання з передачею специфічних кирилических літер.

К л ю ч о в і с л о в а: кириличні стародруки, вкладні записи, маргіналії / покрайні записи, українська мова XVIII ст., церковні братства в Україні XVIII – XIX ст.

The article deals with the supplementary notations in the Cyrillic old-printed books that were made by members of the church confraternities. These marginalia are considered as the additional source of the history of confraternities in Ukraine in XVIII–XIX cent. and also of the Ukrainian language history, of ethnography and bibliography. The marginalia are published according to the original writing with the reproduction of the specific Cyrillic letters.

К е у в о р д: Cyrillic old-printed books, supplementary notations, marginalia, the Ukrainian language of XVIII cent., church confraternities in Ukraine in XVIII–XIX cent.

Метою цієї статті є наведення деяких часткових фактів, що доповняють загальну картину відомостей з історії діяльності церковних громад і братств, актуалізувати маргінальні записи на українських кирилических стародруках як цінне джерело для гуманітарних досліджень.

Покрайні записи на кирилических стародруках, залишені членами братств, порівняно з рештою вкладних записів, містять окрім відомостей про назву, ціну, дату й інколи місце придбання книги, церкву, до якої її дарується, також інформацію про факт купівлі книги саме братством або церковною громадою на кошти з братської чи громадської каси (а не за приватний кошт) та про саму наявність братства при тій чи іншій церкві в тому чи іншому населеному пункті.

Матеріали для аналізу здобуто в ході виконання попримірникових описів для наукового каталогу кирилических видань XVIII – початку XIX ст. друкарні Почаївського Успенського монастиря оо. василіян із фондів НБУВ.

Цінність маргіналій як джерела досліджень загалом не викликає заперечень. Покрайні записи як історичні свідчення в багатьох ситуаціях можуть виступати доповненням до архівних джерел, а в разі відсутності таких із певного питання – і частково замінити їх¹.

За твердженням І. Огієнка (митрополита Іларіона), початок діяльності церковних братств на території сучасних українських земель припадає на XII ст.² Основоположною щодо дослідження діяльності братств в Україні XVI–XVIII ст. є праця Я. Д. Ісаєвича «Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII століття», велику увагу приділяв братствам І. Огієнко (митрополит Іларіон) у своїх «Історії української культури» та «Українській церкві». Жодну фундаментальну працю з історії України цього періоду, жодного з авторів неможливо уявити без згадки про роль братств у суспільному, культурному та релігійному житті, а з історії друкарства – без належної оцінки внеску братств у розвиток вітчизняного книгодрукування.

XVI–XVIII ст. стали добою найбільшої активності братств, що було зумовлено суспільно-політичною ситуацією, передусім міжконфесійною полемікою та національно-визвольним рухом. У другій половині XVII – у XVIII ст. на західноукраїнських землях (за винятком Буковини та Закарпаття – фактично на тих лише землях, що перебували під владою Польщі) братства виникли при всіх парафіях у містах та в більшості сіл³, у цей же час засвідчено існування братств у Наддніпрянській Україні та на Полтавщині⁴.

Проте увагу дослідників привертала переважно і насамперед великі братства – ті, що мали власні друкарні, школи, вели активну громадську та просвітницьку діяльність, як-то Київське, Острозьке, Львівське, Луцьке, і то в період їхнього розквіту. Між тим і в малих містечках, і в селах діяли церковні братства, що засвідчено численними покрайніми записами, зокрема виявленими на почаївських кириличних стародруках у процесі роботи над науковим каталогом цих друків у фондах НБУВ. Метою діяльності «малих» братств були, насамперед, благодійність, просвіта, підтримання та оздоблення місцевих храмів і придбання всього необхідного для церкви, в тому числі, звичайно, книг.

«Тоді, як раніше записувалися до братств люди вищих і нижчих класів південно-західного руського суспільства, а предмет їхньої діяльності становили найвищі інтереси церкви й вітчизни, тепер ця установа знаходить собі притулок в одному лише простому народі і проявляє своє існування в найскромніших пожертвах на користь храмів Божих», – писав громадський і церковний діяч, історик, засновник «Київської старовини» о. Ф. Лебединцев⁵, окреслюючи сучасну йому ситуацію – ту, що склалася на середину XIX ст.

Проте XIX ст. стало занепадом традиційної культури братств у Великій Україні, насамперед, їх громадської активності, до чого спричинився виданий 1864 р. закон про церковні братства⁶.

Діяльність братств, спрямована на підтримку й оздоблення храмів, часто задокументована вкладними записами безпосередньо на відповідних речах – іконах, корогвах, дзвонах і, звичайно, книгах. «Старі іконостаси... всіх наших, колишніх уніатських церков, які нині зберігаються вже на хорах чи у дзвоничах, це – колекції святих образів, куплених на кошти всіх членів Братства, якщо не всіх селян. Внизу чи на звороті кожної іконостасної ікони неодмінно є такий напис... Такі ж написи обов'язково містяться і на іконах, що служили і служать ще й тепер у деяких церквах окрасою внутрішніх стін храму, на корогвах, деяких приналежностях ризниці та святого вівтаря, дзвонах і на церковно-богослужбових книгах»⁷.

Досліджені записи проливають світло на дуже важливий аспект діяльності церковних громад, а саме на придбання до храмів богослужбової та іншої необхідної літератури. Завдяки покрайнім записам дійшли до нас уривчасті відомості про населені пункти та храми в них, при яких діяли активні громади, імена братчиків та їхню посаду в громаді («старший брат», «ключник» тощо): «Сия книга Община куплена до храму с[в]тла Х[...]

Николаа до Лозови⁸ за с[в]таранемъ громад[с]ки^м и раденію брата старшого Стаха и ини^х Юрка Гаври^ла Склепо и всѣхъ братиѣ»⁹.

Вельми цінним є те, що такі вкладні записи, як правило, є датовані.

Загалом записи про купівлю книг братствами практично всі є датовані й локалізовані, проте часом у них названо церкву, але не вказано населений пункт, в якому вона розташована: «[...] за золитихъ (!) сорокъ и шѣ[с]ть до ц[р]кви храмѣ [ви^мр...] (далі затерто) пр[и]дб[ан]іа Параск[е]віи [...] оцк[и]а за грошѣ ц[р]ковніи котораа аби зоставала вѣчними часи при той же ц[р]квѣ Року Бж[и]т[и]а ѿаѣ^с: [1765] м[е]с[я]ца ма[я] дня є[с]т[и] [15] що для лѣпшаго оувѣреніа и певности Іванъ Мелинскій протопресвитеръ сколскій¹⁰ (далі обірвано)»¹¹, «Сію книгу рекоюю Тривдѣ цвѣтну купило братство»¹², «Сия книга принадлежит до церкви Мыхаиловской [...] 1831 года»¹³ і «Сіи Ирмолой церковніи киплени (!) за церковни гроши в року 1789 м[е]с[я]ца ануаріа іє 30»¹⁴, «Сия книга принадлежит къ церкви Михайловской стараніемъ бр[ат]ства (!). 1830го»¹⁵.

Як свідчать покрайні записи на кириличних стародруках Почаївської друкарні, у другій половині XVIII – на початку XIX ст. братства діяли в селах та містечках таких земель:

Київщини – «Сия книга пазываемая Тродіонъ (!) (далі іншою рукою) купленная къ церкви Успенської молот[?]кимъ братствомъ за злотихъ сорокъ № 40къ 1815го года ма[я] 17го дня»¹⁶ та «Сия книга глаголемаѣ Общаѣ куплена за злотихъ д. п. дѣсетъ до храму Св[ѣ]тла Николаа до веси Вѣлшки Року 1790. За церковніи денги. За стараніемъ священіереѣ Фоми Махновѣча настоятеля тамошного и ктитора Григоріа Ковалѣ жителя вѣлшанского»¹⁷ і «Во имя В[ѣ]ца и Сина и Св[ѣ]таго Д[у]ха Аминь. Сия книга глаголемаѣ Минеѣ Общаѣ купле^нна за цѣну злотихъ дѣсѣтъ До храму Св[ѣ]тителя Николаа До села Вѣлшки Старои За церковніи денги за страніемъ (!) свѣщеніка Фтоми Махновѣча и Григоріа Ковалѣ ктитора тамошного года 1790. За держави велможного пана Станѣслава Харлѣнского старости любецкого фундатора тоєи церкви Св[ѣ]тла чудотворца Николаа и за налѣднивъ (!) ясне велможни^х Алеѣ^мдра Харлѣнского подкоморого Киѣвского ѿ Леона Шабелана Харлѣнского совѣтника и ясневелможнеи ѿмосцѣ Маріи Магдалини Шабелановой и наслѣдника Францѣшка панича»¹⁸, «глаголемаѣ Требникъ купле^нна цѣною копѣ за три за де^нги бра^тства Тептѣевского¹⁹ до храму [...]ви Пре^стои Б[о]ж[ь]и во веси Дешкахъ²⁰ а хто би

могль сію книжицѣ ѿдалити [да бѣде... прок]ла^т Анаѣма»²¹;

Волинні – «Во имя Ѡца и Сна и Стаго Дха. Аминь. Ся Стаа книга глаголемаа Стое Евангелее кѣпленна е^{ст} за золоти^х: 87 ве^с Кочичинь²² за стараніе^м цѣлои громади и братства Матвѣа Ширмука и Кондрата Алеѣвичука и Моисеа Коста злата, и прочаа За превсше^наго митрополити Филипа Володкіевича за ще^наго іереа Михаїла Пнчуковскаго и приписую^т еа до храму с̄: в̄: м̄: Параскѣвѣу до веси Глу^мчи Великои²³ вѣчни^{ми} часи. А хто би еѣ мѣль ѿдалити ѿ того храму проклатъ бѣди с̄. ѿци маранафа аминь. Року 1775 мѣца [а]нѣаріа дна 11»²⁴ (судячи з тексту запису, в Кочичині на той час не було власної церкви, оскільки громада і братство купують книгу до храму в іншому селі), «громада [...] (аркуш обірвано) Карпо Андрий сію книгѣ ѿминили до церкви Чѣдинскои²⁵ храмѣ Николаа»²⁶;

Холмщини – «Сия книга рекомаа Триодь цвѣтнаа куплена за золотих 52 гроши 19 з скарбони церковной за приводомъ сщеннаго іереа Іакова Плѣ[ш]кевѣча презвитера церкве Маиданоѣнсполскои²⁷ и провѣзоровъ Івана Мѣцика, ѿ Гевргіа Потоцкаго Року 1803»²⁸, «Сия книга рекомаа Вктоихъ куплена за старанемъ сщеннаго іереа Іакова Плѣшкевѣча пароха церкви Майдану ѣ^чежполскои и братства храму стла Хва Николаа за золоти^х ѿе [75] и гроши Ѡ. [9] в^ч року ѣаѣг [1803]»²⁹;

та **Поділля** – «Во имя Ѡца и Сна и Стаго Дха Аминь Сію книгу купили братство (!) Юзефов[с]ка³⁰ и цѣла громада прозва^ную Триодивнъ цвѣтную цѣною за золоти^х по^тскихъ па^тдесять до храмѣ Покровъ Бгомтере. А хто еѣ малъ еѣ (!) ѿдалит да будетъ амара^аа аминь вѣчными часи»³¹, «Сия книга Вктоихъ за тараніемъ куплена до храму громадскимъ до Лозовой стла Хва Николаа»³², «Ся книга принадлежить Успенскои церкви сыла Грышовѣць³³ аѣпс [1786]»³⁴ (цікаво, що книгу до церкви придбали відразу ж того року, як вона вийшла у світ), «Сію книгу глаголемую Триодь цвѣтную, купили братство і громада веси Свирноватой³⁵, до церкви своєї свирноватскои до храму Покрова Пр^стїа Блци, за которую дали рублей шѣс^т, и золотихъ пать, і вручаю^т еи на вѣчное время, которю купили року Бжїа 1779 мѣца февруаріа дна 22»³⁶, «Сію книгѣ рекомю Триодивнъ цвѣтній которю кѣпиль р[абъ] Б[ожїй] Іванъ синъ Ѡевдора Па^нченка за которю далъ таларовъ пать которю записуєть до храмѣ Стои великомч^нци Параскѣвїи вѣчными часи Дѣялоса при че^н[ному] ѿцѣ Лѣцѣ Сорочи^нскомъ парохѣ кѣдовецькомъ и при бра^тствѣ Ѡевдоръ

Панче^нко Іванъ Братко Павло Шевчѣкъ Рокѣ Бжїа ѣаѣг [1779] дна Ѡи [19] мѣца јанѣаріа Јан Нус[...] (прїзвище видряпано)»³⁷, «Ся книга глаголемаа Вктои^х кѣпле^наа за золоти^х па^тдесять до града Оушицѣ³⁸ з^ч братства цркви стои храмѣ стла Хва Николаа рокѣ аѣои [1778] мѣца јюліа дна кѣ [25]. Аще бы кто сію книгу малъ ѿдалити ѿ храму сего то проклат навѣки, Аминь»³⁹.

Наведені записи є яскравою ілюстрацією та підтвердженням слів Ф. Лебединцева про те, що «і тепер іще (у середині ХІХ ст. – Н. 3.) залишки братств можна помітити в багатьох селах губерній Київської, Подільської, Волинської, Мінської, Могилівської та інших»⁴⁰.

Книги до храмів купувалися з громадської скарбниці, яку наповнювали внески братчиків, або із церковної. Ціни на придбані книги, суми видатку на їх оправлення також є важливими складниками більшості вкладних записів. Як засвідчено цими записами, книги куповано і за злоті (що переважає): «Во имя Отца и Сына и Святаго Духа аминь Ся книга рекомаа Трифолой куплена 1783 року 4 дня Јюнія мѣца купыли еи братство за свои складани гроши полскою монетою злотыхъ сорокъ и вручили до церкви за свои отпусти грѣховъ вичными часи а хто бы [и еи] мавъ отобрати то будетъ проклати навѣки амѣнь»⁴¹, «Сия книга рекомаа Триодіонъ цвѣтній кѣплені до веси Береговъ⁴² до храмѣ с^в. а^рхистратига Хва Михаїла за гроши црковніе зо^т: мѠ. [49] Року ѣаѣгов. [1772] мѣца ма^рта дна кѣг [23]»⁴³, і за «таляри биті»: «Во имя Ѡца [...] [...]ига гла[...] купленнаа за гроши братерскїи то есть за талар^н битїи [...]нтіа [...] Рокѣ 1739 году мца јуніа дна [...] [...] Ѡ цркви Преображенїа [...] [...] анаѣма аминь»⁴⁴ (книгу придбали того ж року, щойно вона вийшла друком), і за рублі: «До веси Попелно^н купленна за рублей шест^ч коладнихъ в^ч ключи Паволоцко^м лежащей»⁴⁵, і навіть за леви (валюту Молдови та Волощини з ХVІІ ст.): «Ся книга рекома Триодь цвѣтнаа купленаа за церковни гроши за которою дано левов^ч 14 до церкве Бегезовскеї до стого Апост Ева^н и Бого^лов храму М[...]»⁴⁶. Це різноманіття валют є непрямом вказівкою на географію поширення активних «малих» братств.

Маргінальні записи на стародруках часто несуть інформацію й історико-етнографічного характеру. Зокрема про те, що часто громадська скарбниця поповнювалася за «гроші колядні», тобто виконувалися братчиками та іншими парафіянами під час різдвяних свят. Цікаво те, що, за свідченнями етнографів, у ХІХ–ХХ ст. і донині звичай, коли ходили колядувати гурти дорослих, зберігся лише у Карпатах на Гуцульщині, де він відомий під

назвою «газдівська коляда»; такі колядницькі гурти, на відміну від молодіжних, завжди діяли під покровительством церкви⁴⁷. Втім, покрайні записи на кириличних стародруках засвідчують, що ще у XVIII – на початку XIX ст. подібний звичай існував і на Поділлі, Волині, Київщині, а отже – на більшій частині українських земель.

Типовими свідченнями цього є такі записи: «Сія [книга] глаголема Триодъ цвѣтная которая купленна за денги собраніе зъ прихожанъ во время колядъ за стараніемъ Филипа Мелника и Никифора Юрченка жители села Лукашовки⁴⁸ и отъданная во вѣчное время до церкви Покровъ Бгоматере за которую дано сребренни^x рублей семь № 7 1789. года за тѣхже добротнеи^x дателей за здравие и отъпущеніе грѣховъ»⁴⁹; «... (початок запису втрачено) то ест Паробка, за грошѣ коладниціи за которю книгу дали золоти^x пол^xкихъ четиридеса^t и чотири [gr] зл 44 и врѣчаютъ ея до храмѣ реченнаго стѣа великомѣчи Паракевіи веси Кѣд[овеи]⁵⁰ и записю^t вѣчными часи до вишерече^{на}го храмѣ Рокѣ Бжїа аѣод [1774] мѣа апрїла дня кв [22] Дѣалоса в домѣ ч[естнаго] в[и]ц[а] Лѣки Сорочи^{на}скаго пароха кѣдове^{на}го при то^m собра^{на}нїи били Рома^{на} Лета^{на}ковскїи Михайло Боичѣкъ Стефанъ Прощюкъ Петро Собчѣкъ и Антонѣи Мѣнков^{скїи} и [...] Jan Huczkevicz»⁵¹. Наведені записи засвідчують діяльність колядницьких братств, яку описує на прикладі колядницького братства у Богуславі у своїй праці Ф. Лебединцев⁵². Аналізовані примірники не дали підтвержень діяльності дівочих колядницьких братств⁵³, проте, зрозуміло, що покрайні записи на стародруках не є вичерпним джерелом, вони дають фрагментарні, але від того не менш важливі, свідчення.

Записи на одному й тому самому примірнику⁵⁴ крім згадки про купівлю книги за «гроші колядні» засвідчують зміну адміністративного поділу: «Сїа книга вѣ село Попелна⁵⁵ уезду Паволоцкаго кѣпленна»⁵⁶, «Сїа книга Сѣма Слова Божїа купленна за рублей шѣст^ч коладнихъ до цркви храмѣ стїтеля Х^{ва} Николаа веси Попелна зовомей в^ч ключи Паволоцкомѣ знайдѣющейса року 1792 дня осмаго іѣнїа 24»⁵⁷.

З наступного запису незрозуміло, чи належав до братства особисто сам дарівник, але можливо припустити, що належав, оскільки в цьому записі члени братства згадуються як свідки дарування книги: «Во имѣа Ѡца и Сїна и Святого Дѣа: амѣнь. Сїа книга глаголемаа Тригодъ цвѣтнаа купиль ея Павелъ Дѣгтаръ купиль ея рабѣ Божїи Павелъ Дѣгтаръ со женою своею Мариною купиль ея до храма стѣа архїстра[^{на}] архїстрати-

га Михаила цркви Тростацкїи (!) в добрахъ пановѣ воеводи П[...]^{кого} (замазано) [в] намѣстствѣ Вѣницкомѣ бра^{тво} на той часѣ будучи Евстафѣ Костенко Кирило Кравченко Стефанъ Коваль Ивсифѣ Ткачѣ Року Божїа аѣѣа [1761] мѣа апрїла дня кв [23]»⁵⁸.

З історії відомо про існування «молодечих» братств, які, як правило, існували при багатьох братствах як їхні молодіжні організації⁵⁹. Як впливає з нижченаведеного запису, молодечі братства не лише брали активну участь у громадському житті, але й могли мати власну окрему касу, з якої також видавали кошти на придбання церковних книжок: «Року 1773 дня ке [25] мѣсїаца февриарїа (!) Сїа книга глаголемаа Триодъ цвѣтнаа куплена цѣною за злотых 48 за суму церковную То есть братства старого злотихъ полскихъ 27 молодого братства злотихъ 21 до храму Соборѣ Архангела Михайла веси в Каманомѣ Бродѣ⁶⁰ в добрахъ его милости пана Иоана Михаловского подчашича браславского за старанемъ Лаврена Петрека и Василя Дубика и а на то си подписую (на той ча^c – закреслено) Александрѣ Bawinsky nominat Kamięnebrodzку»⁶¹.

Існування так званих «сестричних братств»⁶² також засвідчено покрайніми записами: «Во имѣа [Ѡца] і Сїна [...] [Дѣа] амїнь Сїю книгу рекомую названую Ѡктоїхъ купили еѣ се^трич^{ки} до Оу^спенїа Превѣатои Бгородици купили за з^члотихъ четиридесѣть и два року аѣоз [1777]. Кто би еѣ малъ удобралъ уд^ч Оу^спенїа Превѣати[е] Бгородици да будетъ проклятъ мѣа аву^ста (!) дна д [4] (далі – іншою рукою) Сѣце^иерей Петрѣ Камѣнскїи Катерина На^стасїа»⁶³.

Трапляються також відомості про місця придбання книг. Якщо проаналізувати вкладні записи, що мають таку інформацію (у тому числі записи окремих парафіян або сімей), можна виявити, що часто фіксувалося місце купівлі книги – великий духовний і просвітницький центр (Київ, Почаїв), часто – місто з розвиненою торгівлею, жвавими зв'язками з різними землями (Кам'янець Подільський), але нерідко книги купували і в менших містах або містечках, на ярмарках, від колишніх власників, а також і від ченців-василіян у різних монастирях (що природно, адже від 1713 до 1831 р. Почаївський Успенський монастир, а отже, і заснована близько 1730 р. друкарня при ньому належали саме цьому чернечому ордену). Ось що про це говорять покрайні записи на стародруках:

«Сїя книжица (у «книжиці»), власне, у повному примірнику цього видання, мало бути 711 аркушів. – Н. З.) рикомая Трафолои друкованая куп-

леная во городѣ Киевѣ (закреслено) Почаевѣ купиле ѿ браство (!) во веси в Пушковой ⁶⁴ до храму святаго евангелиста апоста...» ⁶⁵;

«Сіа книга глаголемаѣ Триѡдѣ цвѣтнаѣ купленнаѣ в Оумани за рѡблей сѣмь брацтвомъ бѣзниковачки ⁶⁶ до храмѣ Архистратига Михаїла вѣчними часи рокѣ Божіа 1776 мѣца ма^рта днѣ ѿ [9] а хто би еи мѣль ѡдалити ѡ храмѣ сего да бѣде^т прокла^т анаѣма амѣнь» ⁶⁷.

Наступний запис поєднує в собі відомості про місце купівлі книги, факт її купівлі саме безпосередньо у василіян і згадку про участь колядників у купівлі цієї книги: «...нарицаемаѣ Триѡдиѡнъ постна купленнаѣ брац^твомъ и коладниками посполу за гроши з громади вибранниѣ За которую книгу дали в^ч шѣевъ василіанѣвъ в Камѣнцѣ Подолскомъ ⁶⁸ золотих^х полски^х 38. и ѡдали еі до храму Преставленіа с^таго Івана Богослова вѣчними часи Року Бжіа 1765 мѣсѣца декемріа днѣ 23» ⁶⁹.

Так само у василіян було придбано ще одну з досліджених книг: «Сіа книжіца рекомаѣ Ѡбщина кѡплен^а ѡ раба Бѣжѡгѡ Андреа Швердюка братчика бѣдѣшагѡ церкви заборолскої до церкви заборолскої ⁷⁰ до храмѣ, Сѡбора П. Бѣци в рѡкѣ ѡа^тпс. [1786] мѣца юла днѣ в. [2] за злотіхъ шист^ч в Подѣбцахъ ⁷¹ в базіліановѣ» ⁷². Цілком можливо, що книга була своєрідним вступним внеском майбутнього братчика, хоча зазвичай такі внески сплачувалися грошима.

Серед місць, де купували книги як церковні громади, так і приватні особи – дарівники, виступає передусім Почаїв і власне Почаївська друкарня:

«Во имѣ Ѡца и Сина и с^таго Дѣа. Амин^ч, Ії Иѡанъ Чернюхъ кѡпихъ книгѣ сію Трафолой в^ч дрѡкарнѣ Почаевскої за золотихъ девѣт^чдѣсѣть до храмѣ с^таго великомѡченика Хр^стова Димитріа в^ч веси Бедрихѣвцехъ (!) ⁷³ за с^пасеніе дѣши моего жени и чадѣ моихъ. А ежели би кто во^с хотѣль ѡторгнѣти ѡ церкви сеѣ да бѣдетъ проклатъ, мною сѣенимъ іереємъ Иѡаномъ Соколовскимъ парохомъ бедриковецкимъ. Подписана рокѣ 1787 мѣца феврѡрїа, днѣ 6» ⁷⁴;

«Та książka jest urodzonego Andrzeia Bratczanskiego kupiona w Drukarni Poczaiowski[e]ji za złotych polskich czternaście u groszyi dwadziescia i cztery» ⁷⁵;

«Сію книгѣ рекомѡю Триѡдѣ Постнѡю кѡпиль рабѣ Бѣжій Семевнѣ Савѣцкій за которѡю далъ золотихъ три^дцѣть ѡфѣрвалъ еи до храмѣ С^тїа Тро^ици во веси Іѡромѣрцѣ ⁷⁶ на многіе лѣта А то за ѡпѣщеніе грѣховъ своихъ и здравїа на той часѣ бѣдѣчи на бакаларїї во веси Іѡромѣрцѣ року Бжіа

ѡа^тпс [1785] и ѡа^тпс [1786] А хто би еи моглъ ѡ той цркви [...]ти (заклесно) да бѣдетъ проклатъ анаѣма аминъ Кѡпиль еи оу манстирѣ (!) Почаевскомъ мѣца іюліа днѣ кд [24] зза (!) професора Спиридона Коберьского ⁷⁷ Рокѣ того води всоуди добѣвалися и гори ѡсѣвалися» ⁷⁸;

«Кѡпихъ книгѣ сію названнѡю Ѡктоїхъ з дрѡкарнѣ Почаевскої до граду Соко^тца ⁷⁹ до храмѣ Покрови Сто^т за ѡпѣщеніе грѣховъ своих^ч вѣчними часи, а хто би мѣль ѡдалити люб ѡнѣти да бѣде^т прокла^т і а^раманефа амѣнь Рокѣ ѡа^тпс [1760] мѣца деке^мврїа днѣ ѿ [8]» ⁸⁰, – початок цього запису втрачений, і немає відомостей про автора маргіналії, але з огляду на вживання імперфекта «купих», можна зробити припущення, що це принаймні мав бути священник, людина, добре обізнана з церковнослов'янською мовою;

«Сіа книга називаемаѣ Трифологионъ села Дорожинки ⁸¹ церкви Святоиколаевскої купленнаѣ въ гор[одѣ] Почаевѣ за рублей серебромъ 8» ⁸². Цей же примірник доніс до нас ім'я одного з палітурників того часу, що є досить рідкісним явищем для почаївських стародруків: «Stefan Syczynski introligator», котрий і виготовив для книги оправу з дощок, покритих шкірою з золотим тисненням, яке збереглося лише частково, з двома металевими застілками (збереглися їх рештки) ⁸³;

наступний запис ушкоджений, проте і за ним можна припустити, що книга була придбана в Почаївській друкарні: «Сіа книга Ѡбщина въ Святомихайловскїа [хр...] пренадлежить; печаты почаевскої [купле]нна въ типографїи во градѣ Почаевѣ [...] [...]ную что ми неизвѣстни об ней что [...] то далъ б[о] подпису [?]а[?]ало ^того годѣ [...] [...]плена; и хто только подписалъ ка[...] она переправлена (переправлена – в палітурку з картону, обклеєного папером, зі шкіряним корінцем. – Н. З.) въ 1822^{мб} году мѣца [?]юля 23го числа» ⁸⁴;

«Сіа книга Сѣмя Слова Божїа куплена мною священникомъ Пѣ^тромъ Янч[имс]кимъ въ Почаевѣ року 1778 за злотихъ 30. Которую лѣгую до церкви Стопокровскої Стецковецкої 1825 года на что своеручно подписую села Стецковец священникъ Пѣ{тр}ъ Янчи[мс]кии» ⁸⁵;

«Сей Павечерникъ надлежить послушнику Михаїлу Алѣшкову, заплоченъ въ Почаевскої Лаврѣ, 50 копеекъ серебромъ, въ 1838 году, мѣсѣца генваря, 9го дня» ⁸⁶.

Цей ушкоджений запис також повідомляє про купівлю книги в Почаєві: «[...] iest Cygylego Charkiewicza [...] 1805. za złt 6 w Poczaiowie msa maia» ⁸⁷, книга має видавничу оправу: картон,

папір виробництва почаївської друкарні (орнамент – чорні трілисники на світлому тлі), рештки шкіряного корінця.

Є згадка про купівлю книги в Рожищах (нині – Рожище Волинської області), де розташовувалася резиденція греко-католицьких єпископів (була побудована 1777 р. єпископом Кирилом Стецьким): «Та książka imę P[...] Jana Me[t]els[kiego] kupiona w Rozyszczach za złt. pol. sześć № 6. miesiąca 8bra [oktobra] 10 1784 roku»⁸⁸.

Переважно братства купували літургійні видання – книги, необхідні для церковних відправ. Окрім вищезазначених можна навести такі записи на підтвердження цього:

«Сію книгѣ Триѣд Цвѣтнѣю кѣпленѣю коштомъ братсва (!) всего до цѣкви стои Решчи^нскеи храмѣ Воз^движеніа Ч^тнаго кр^ста Г^сдна цѣн[и] золотих^х полски^х пѣт^ддесятъ рокѣ Бж^іа *аѣ[о]θ [17[7]9]*. м^ца вк^тм^вр^іа д^на шестаго В. С. К. азъ іереи Ігнатіи Лон^ски презвите^р *ц[еркви] с[вятои]* [Ж]ешчи^нскои аще би хто іеи (!) ѿдали восхотѣлъ ѿ тоєи ц^ркви да бѣдетъ проклатъ анаѣма»⁸⁹;

«Во имя Отца и Сына и Святаго Духа амѣнь Требникъ сей купили до церкви братчики за свои гроши за 15 золотих^х польски^х мая 8^[2] 1784 гоку вручили до церкви Соборовки»⁹⁰;

та записи на примірниках почаївських Міней 1761 р.: «Вѣдомо вамъ буди священству и церковнослужители храму сего святыхъ врачей Косми и Даміяна села здешнаго Немиринець Великихъ епархіи Брацлавской Подолской уезда Проскуровскаго⁹¹ же сія церковь Немиринска за власніе денги церковніе купили братсво с^ю книгу Міннію вѣчными часи За которую дали злотихъ 20 а то за приводомъ отца іерея Георгія Скроц^нскаго настоятеля Немиринскаго въ году 1793»⁹², «Вѣдомо вамъ буди священству и церковнослужителие храму сего святыхъ врачей Козми и Даміяна села здешнаго Немиринець Великихъ епархіи Брацлавской Подолской уезда Проскуровскаго, же сія церковь Немиринска за власніи денги церковніе купили братство с^ю книгу, Міннію вѣчными часи За которую дали злотихъ 20 а то за приводомъ отца іерея Георгія Скроц^нскаго настоятеля Немиринскаго въ году 1793»⁹³ і «Вѣдомо вамъ буди священству и церковнослужителие храму Святыхъ врачей Козми и Даміяна села Немиринець же сія книга рекомая М^нея власна церковная и за денги власніе церковніе купленная За которую дано з скрин^чк^і церковной золотих 20 а то за приводомъ отца іерея Георгія Скроц^нскаго настоятеля Немиринскаго»⁹⁴.

Також виявлено випадки придбання братством видання «Сім'я слова Божого» – популярної

збірки проповідей, що видавалася у Почаєві двічі, вдруге – зі змінами та доповненнями. Крім вищезгаданої книги з Попільні, це примірник із записом «Та книга назва^на С^ма Слова Бж^іого, а ест^ь куплен^а ценою за золотих^х 36. а то за гроши коладни до храму С^тителя Хр^стова Николая церкви Жи^то[?]отовской. Року Бж^іа 1779 іє 8. Маја [О. S. Kolend... (нерозбірливий підпис) тр]»⁹⁵.

З погляду мовної типології бачимо, що вкладні записи братств робилися тогочасною українською мовою з більшою чи меншою кількістю елементів книжної мови та часто з ознаками народнорозмовної мови. Так, на матеріалі цих вкладних записів вибудовується цілий синонімічний ряд до слова «названаа», що містить як книжні (глаголемаа, нарицаемаа), так і народні (прозваннаа) елементи: «Кѣпихъ книгѣ с^ю названнѣю Вк^тоїхъ з др^лкарнѣ Почаевской до граду Соко^ца...»⁹⁶; «Сіа книга називаемаа Трифологонъ села Дорожинки церкви Святониколаевской...»⁹⁷; «Сію книгу купили братсво (!) Юзефо^ска и цѣла громада прозва^ную Триѣдиѣнъ цвѣтн^ю...»⁹⁸; «Сіа книга глаголемаа Минея Вбшаа куплен^а за цѣну злотихъ дѣсѣть...»⁹⁹; «...нарицаемаа Триѣдиѣнъ постна купленная брац^твомъ и коладниками...»¹⁰⁰; «Сіа книга рекомая Трифололой куплена 1783 року...»¹⁰¹; «Сію книгу рекомую названую Вк^тоїхъ купили е^і се^трич^ки до Оу^пеніа Пре^святои Б^городици...»¹⁰².

З аналізованих записів 38 є датованими. За ними встановлено, що 31 з цих книг було придбано братствами у XVIII ст. і решту 7 – у XIX, переважно в другій половині, в тому числі одна книга була придбана вже після 1839 р. – року остаточного скасування унії на території Російської імперії указом Миколи I.

Найраніший із таких записів на досліджених примірниках належить до 1739 р. Найпізніший з виявлених записів про купівлю книг братствами датується 1858 роком: «Сіа книга рекомая (!) Ірмологіонъ купленаа чрезъ брацтво^р храмѣ Покров^р Пр^стиа Богородици [...] (заклесно) в^сеси Даконовѣ одъ ієр^са Стефана Шымкевича пароха тогожъ храма. И за к^вторѣю з^р карвон^ы ог^льн^ы заплатили золотыхъ н. № зр. 50. *аѣни [1858] р.*»¹⁰³.

У подальший період даних про діяльність братств маргінальні записи на почаївських кирилических стародруках не дають. Пов'язано це з вилученням греко-католицької літургійної літератури з приєднаних до православної церкви храмів або з занепадом активності братств – це питання окремого дослідження, й відповідь на нього може дати вже не маргіналістика, а власне історія.

Примітки

¹ Заболотна Н. Маргіналії у почаївських кириличних стародруках (на матеріалах фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – Л.: Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича, Відділ укр. мови, 2007. – С. 100–110.

² Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. – К.: Україна, 1993. – С. 123.

³ Ісасвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII століття. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 42.

⁴ Там само. – С. 43.

⁵ Лебединцев Ф. Братства, их прежняя и нынешняя судьба и значение [Из Киев. епарх. ведомостей № 8, 9, 10]. – К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1862. – С. 2.

⁶ Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. – К.: Україна, 1993. – С. 133.

⁷ Трипольский Н. Вольские православные церковные братства и их деятельность. – Житомир: Тип. Е. П. Льва, 1892. – С. 218.

⁸ Ідеться, найімовірніше, про Миколаївську церкву в с. Лозувій Шаргородського р-ну Вінницької області – дерев'яний храм, побудований 1752 р., і нині внесений до Державного реєстру національного культурного надбання (Пам'ятки України: історія та культура: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.heritage.com.ua/reestry/index.php?id=53> [19.09.2009]), а не про храм однойменного села Хмільницького р-ну так само на Вінничині. Церква св. Миколи заснована 1752 р. (див.: Жарких М. І. Храми Поділля [Електронний ресурс] // Мислене древо. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/> [19.09.2009]).

⁹ Мінея загальна = Община, сирічь Службы общыя святым. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1757. Примірник походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.2229п. Запис почерком XVIII ст. на арк. 405, 408, 410 зв., 411, 411 зв., 420, 421, 421 зв., 422 зв., 425 II рах.

¹⁰ Якщо Скольський – від м. Сколе (тепер Львівської обл.), то, найімовірніше, йдеться про дерев'яну церкву Св. Параскеви XVII ст. (нині – Св. Пантелеймона).

¹¹ Трійць цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1747. – Вид. 1-е. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2176п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 4–12 II рах.

¹² Там само. Запис почерком другої половини XVIII ст. на арк. 71 зв. II рах.

¹³ Ірмологіон. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1775. – Вид. 2-е. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5230п. Запис вміщено на верхньому форзаці.

¹⁴ Там само. Запис вміщено на лицьових боках арк. 3–5 II рах.

¹⁵ Мінея святкова й загальна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1777. Вид. «П». Примірник походить з Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.1465п. Запис вміщено на нижньому палітурному аркуші.

¹⁶ Трійць цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1786. – Вид. 2-е. Шифр НБУВ – Кир.1643п. Запис вміщено на верхньому форзаці.

¹⁷ Мінея загальна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1773. Примірник походить із Бібліотеки Софійського собору, шифр НБУВ – Кир.1366п. Запис вміщено на арк. [1] зв. I рах.

¹⁸ Там само. Запис вміщено на лицьових боках арк. 1–19 II рах., арк. 19 зв. II рах., на лицьових боках арк. 20–25 II рах.

¹⁹ С. Тептіївка Богуславського р-ну Київської обл.

²⁰ Ідеться про с. Дешки Богуславського р-ну Київської обл. Церква 1782 р. (див.: Жарких М. І. Храми Поділля: [Електронний ресурс] // Мислене древо. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/> [19.09.2009]).

²¹ Требник. – Унів, 1739. Примірник походить із Київського музею, шифр НБУВ – Кир.4442п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 2–16 II рах. почерком XVIII ст.

²² Тепер с. Кочичине Ємільчинського р-ну Житомирської обл.

²³ Тепер с. Велика Глумча в Ємільчинському р-ні Житомирської обл.

²⁴ Євангеліє. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1771. – Вид. 2-е. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2416п. Запис вміщено на арк. 39–41, 43–54 II рах.

²⁵ С. Чудин Радомишльського р-ну Житомирської обл.

²⁶ Октоїх. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1774. Примірник походить із Бібліотеки Київської духовної академії, шифр НБУВ – Кир.5356п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 3–13 II рах. півуставом кінця XVIII ст.

²⁷ Тепер Холмщина.

²⁸ Трійць цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1786. – Вид. 2-е. Примірник походить із Бібліотеки Київської духовної академії, Церковно-археологічного музею при КДА, шифр НБУВ – Кир.5261п. Запис почерком кінця XVIII ст. на лицьових боках арк. 12–17 II рах.

²⁹ Октоїх. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1800. Примірник походить із Бібліотеки Київської духовної академії, Церковно-археологічного музею при КДА, шифр НБУВ – Кир.5338п. Запис почерком кінця XVIII ст. на лицьових боках арк. 1, 80, 152, 225 II рах. і 1 III рах.

³⁰ На Поділлі є чотири села зі старою назвою Юзефівка. У запису фігурує с. Юзефівка (нині Йосипівка Савранського р-ну Хмельницької обл.), де існували каплиця Покрови Пресвятої Богородиці (1778–1799 рр.) та церква Покрови Пресвятої Богородиці, збудована 1799 р., нова дерев'яна церква збудована в 1890 р. (див.: Жарких М. І. Храми Поділля: [Електронний ресурс] // Мислене древо. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/> [19.09.2009]).

³¹ Трійць цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1768. Примірник походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.1311п. Запис почерком XVIII ст. на лицьових боках арк. 1–31 II рах.

³² Октоїх. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1758. Примірник походить із Бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету, куди надійшов з Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.2245п. Запис почерком XVIII ст. на арк. 25–27 II рах.

³³ Гришівці – с. Тиврівського р-ну Вінницької обл. Церква Успіння збудована у 1723 р. Нова церква збудована у 1863–1871 рр. (див.: *Жарких М. І.* Храми Поділля: [Електронний ресурс] // Мислене древо. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/> [19.09.2009]).

³⁴ Тріодь цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1786. – Вид. 2-е. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1643п. Два записи, відповідно, на верхньому й нижньому форзацах.

³⁵ Свирневата, тепер с. Свірневе – Голованівського р-ну Кіровоградської обл.

³⁶ Тріодь цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1768. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1324п. Запис вміщено на арк. 75 П рах.

³⁷ Тріодь цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1768. Примірник походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.1334п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 1–10 П рах.

³⁸ Нова Ушиця і Стара Ушиця у Хмельницькій обл.

³⁹ Октоїх. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1774. Примірник походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.1388п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 1–15 П рах., продовження – на лицьових боках арк. 17–22 П рах.

⁴⁰ *Лебединцев Ф.* Братства, их прежняя и нынешняя судьба и значение [Из Киев. епарх. ведомостей № 8, 9, 10]. – К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1862. – С. 2.

⁴¹ Мінея святкова й загальна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1777. Вид. «І». Шифр примірника в НБУВ – Кир.1459п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 1–43 П рах., почерк кінця XVIII ст.

⁴² Береги – село в Пустомитівському р-ні Львівської обл. або в Самбірському р-ні Львівської ж обл.

⁴³ Тріодь цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1768. Примірник походить із Волинського єпархіального древньосховища, шифр НБУВ – Кир.1316п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 1–5 І рах.

⁴⁴ Требник. – Унів, 1739. Примірник походить із Бібліотеки Київської духовної академії, Церковно-археологічного музею при КДА, шифр НБУВ – Кир.4396п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 1–11 П рах., місяцями заклеєний.

⁴⁵ Сьмя слова Божія... – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1781. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1550п. Запис почерком кінця XVIII ст. на арк. 242 зв. П рах.

⁴⁶ Тріодь цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1768. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1335п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 1–3 П рах.

⁴⁷ *Воронай О.* Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1991. – У 2 т. – Т. І. – С. 85.

⁴⁸ С. Лукашівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. «Церква Покрови перетворена з уніатської на православну 27.09.1794 р. ...збудована у 1776 р. ...Існувала до 1895 р.» (див.: *Жарких М. І.* Храми Поділля: [Електронний ресурс] // Мислене древо. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/>

[19.09.2009]). Отже, гроші на придбання Тріоді виколядували ще за буття церкви греко-католицькою.

⁴⁹ Тріодь цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1786. – Вид. 2-е. Примірник із книгозбірні Щероцького, шифр НБУВ – Кир.1645п. Запис почерком кінця XVIII ст. на лицьових боках арк. 2–31 П рах.

⁵⁰ С. Кудівці (Кудівці) Жмеринського р-ну Вінницької обл. Церква св. Параскеви збудована у 1752 р. (див. *Жарких М. І.* Храми Поділля: [Електронний ресурс] // Мислене древо. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/> [19.09.2009]).

⁵¹ Октоїх. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1758. Примірник походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.2249п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 5–14 П рах., початок втрачено.

⁵² *Лебединцев Ф.* Братства, их прежняя и нынешняя судьба и значение [Из Киев. епарх. ведомостей № 8, 9, 10]. – К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1862. – С. 30–31.

⁵³ Там само. – С. 33. Див. також: *Огієнко І. І.* Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. – К.: Україна, 1993. – С. 127.

⁵⁴ Сьмя слова Божія... – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1781. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1550п.

⁵⁵ Тепер смт Попільня Житомирської обл. Цікаво, що тепер Паволоч є селом Попільнянського р-ну.

⁵⁶ Сьмя слова Божія... – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1781. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1550п.

⁵⁷ Там само. Запис здійснено тією ж рукою, що й попередній, на лицьових боках арк. 1–20 П рах.

⁵⁸ Тріодь цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1747. – Вид. 1-е. Примірник походить із Бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету, куди потрапив із Древньосховища Подільського єпархіально історико-статистичного комітету (*Сицинський Е.* Музей Подольського церковного історико-археологічного общества (быв. Древнехранилище историко-статистического комитета): I. Описание старопечатных книг: Приложение к десятому выпуску «Трудов Подольского Церковного Историко-Археологического общества». – Каменец-Подольск: Тип. С. П. Киржацкого, 1904. – № 91, прим. 3), шифр НБУВ – Кир.2174п. Запис вміщено на арк. 1, 2, 3, 4, 4 зв., 5, 6, [на арк. 7 запис замазаний чорнилом], 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 П рах.

⁵⁹ *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII століття. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 43; *Огієнко І. І.* Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. – К.: Україна, 1993. – С. 127.

⁶⁰ Населених пунктів із такою назвою в Україні є шість. У запису йдеться про смт Баранівського р-ну Житомирської обл., або село Володарсько-Волинського р-ну Житомирської обл., чи село Коростишівського р-ну Житомирської обл., де є відомості про Михайлівську церкву.

⁶¹ Тріодь цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1768. Примірник походить із Бібліотеки Київської духовної академії, пізніше перебував у Бібліотеці інституту народної освіти імені М. Драгоманова, шифр НБУВ – Кир.2402п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 1–12 П рах.

⁶² *Лебединцев Ф.* Братства, их прежняя и нынешняя судьба и значение [Из Киев. епарх. ведомостей № 8, 9, 10]. – К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1862. – С. 31–32; *Сицинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. – І. Каменецкий уезд. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1895. – С. 86. С. Сіцинський наводить дані, за якими в середині XVIII ст. при Георгіївській церкві на Польських Фільварках у Кам'янці Подільському (на той час греко-католицькій) існувало три братства: старше чоловіче в ім'я пророка Іллі, молодше чоловіче в ім'я святого великомученика Георгія (устави обох було затверджено митрополитом Атанасієм Шептицьким у 1746 р.) та жіноче в ім'я святої Софії (затверджене у 1752 р. єпископом Леоном Шептицьким).

⁶³ Октоїх. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1758. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5360п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 2–38 II рах., він частково заклеєний давньою реставрацією.

⁶⁴ Тепер с. Пушкове Голованівського р-ну Кіровоградської обл.

⁶⁵ Мінея святкова й загальна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1777. – Вид. «П». Шифр примірника в НБУВ – Кир.1467п. Запис починається на зворотних боках арк. 29 II рах. – 30 II рах., продовжується на лицьових боках арк. 31 II рах. – 33 II рах. і далі на зворотних боках арк. 33 II рах. – 45 II рах.

⁶⁶ С. Бузниковата Вільшанського р-ну Кіровоградської обл. Церква св. Михаїла відома з 1773 р.; перетворена з уніатської на православну в 1794 р. (див.: *Жарких М. І.* Храми Поділля: [Електронний ресурс] // Мислене древо. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/> [19.09.2009]).

⁶⁷ Тріодь цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1768. Примірник походить із Бібліотеки Київської духовної академії, Церковно-археологічного музею при КДА, шифр НБУВ – Кир.5372п. Запис вміщено на арк. 75, 109, 128 зв., 149 зв., 172 зв., 180 зв., 210, 211, 235 зв., 274 зв., 306. зв. II рах.

⁶⁸ Очевидно, у Святотроїцькому монастирі василіян у Кам'янці Подільському, який був заснований при Святотроїцькій церкві 1722 р., 1795 р. був переведений під юрисдикцію православної церкви, після чого частина ченців перейшла до Почаєва (див.: *Сицинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии: І. Каменецкий уезд. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1895. – С. 29–30).

⁶⁹ Тріодь пісна. – Вид. 1-е. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1744. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5736п. Запис вміщено на с. 5–39 по нижньому полю на парних сторінках; 1765 р.; аркуші з початком запису втрачені.

⁷⁰ С. Забороль Луцького р-ну Волинської обл.

⁷¹ Очевидно, с. Піддубці Луцького р-ну Волинської обл., де існував василіянський греко-католицький монастир (а не с. Піддубці Славутського р-ну Хмельницької обл.).

⁷² Мінея загальна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1773. Примірник походить із Волинського єпархіального древньосховища, шифр НБУВ – Кир.2420п. Запис вміщено на обох боках арк. 11–14 II рах.

⁷³ С. Бедриківці Городоцького р-ну Хмельницької обл.

«Церква св. Дмитра збудована у 1802 р. з матеріалу старої церкви, купленої у с. Покутинці Ушицького повіту – дерев'яна на кам'яному фундаменті» (див.: *Жарких М. І.* Храми Поділля: [Електронний ресурс] // Мислене древо. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/> [19.09.2009]). Проте, виходячи з запису на книзі, можна вважати, що церква була там і до 1802 р.

⁷⁴ Мінея святкова й загальна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1777. Вид. «П». Шифр примірника в НБУВ – Кир.5507п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 1–30 II рах.

⁷⁵ Примірник є видавничим конволютом, опрацьованим у видавничу ж справу: після передмови у видання Богословіє нравоучительное из Богословія Антоїне, Турнели и Реіффенстувель... – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1779 р. перед основним текстом вставлено видання «Краткое на краткія вопросы и отвѣты способом катихісма Богословія о тайнах церковных и ценсурах собраніе... со отсыланіем к пространному описанію тѣх же таин в книзѣ нареченной: Богословіє нравоучительное». – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, [1781]. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1527п. Запис розташовано на арк. [1]–[2] I рах. першого алігата з продовженням на арк. 1–24 другого алігата й арк. 1–101 першого алігата.

⁷⁶ Нині с. Велика Яромирка Городоцького р-ну Хмельницької обл. Дерев'яна п'ятибанна церква св. Трійці згадується з 1730 р., згоріла в 1785 р., влаштована тимчасова каплиця-хата. Запис зроблено того ж року, коли згорів храм, отже, ймовірно, книжку куповано вже до тимчасової каплиці, оскільки вона вціліла. (Див.: *Сицинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. – І. Каменецкий уезд. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1895. – С. 462).

⁷⁷ Коберський Спиридон – префект Почаївської друкарні.

⁷⁸ Тріодь пісна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1784. Примірник походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, звідки перейшов до Бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету, шифр НБУВ – Кир.1585п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 1–15 II рах.

⁷⁹ Містечко Сокилець у Дунаєвському р-ні Хмельницької обл. Містечко згадується з XVI ст. Церква Покрови збудована у 1790 р. (див.: *Жарких М. І.* Храми Поділля: [Електронний ресурс] // Мислене древо. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/> [19.09.2009]). Проте, виходячи з запису, можна припустити, що до описаної в довіднику в містечку існувала давніша Покровська церква.

⁸⁰ Октоїх. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1758. Примірник походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.2248п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 13–17 II рах., 20 II рах., 24–25 II рах., 27–28 II рах., 30 II рах. та 32 II рах.

⁸¹ С. Дорожинка Вільшанського р-ну Кіровоградської обл. «Храм засновано: 1769 р. ...Церква св. Іоанна Богослова перетворена з уніатської на православну в 1794 р.

...Церква була з 1769 р. – дерев'яна у вигляді хати, обмазана глиною, дах солом'яний. Нова кам'яна церква св. Миколи збудована в 1807 р. ...» (див.: *Жарких М. І. Храми Поділля: [Електронний ресурс] // Мислене древо. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/> [19.09.2009]*). Отже, цю книгу було придбано вже після 1807 р. – до нової, Миколаївської церкви.

⁸² Мінея святкова й загальна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1777. Вид. «П». Примірник походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.1463п. Записи на нижньому форзаці почерком кінця XVIII ст.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Мінея святкова й загальна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1777. Вид. «П». Шифр примірника в НБУВ – Кир.1480п. Запис вміщено на верхньому палітурному аркуші.

⁸⁵ Сьмя слова Божія. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1772. – Вид. 1-е. Примірник походить із Фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії, шифр НБУВ – Кир.1358п. Запис почерком ще XVIII ст. вміщено на непарних сторінках з 1 по 49 II рах.

⁸⁶ Власницький конволют, утворений з видань: Канони Богородици... – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1774, Акафісти св. Антонію і Феодосію Печерським. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, [1819], [Кроковський Йоасаф]. Акафіст святій великомучениці Варварі... – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, [1788] та рукописного Акафіста Іову Почаївському, переписаного 1838 року укладачем конволюта послушником Почаївської лаври Михайлом Алешком. Шифр примірника в НБУВ – Кол. Попова 28. Запис вміщено на верхньому форзаці.

⁸⁷ Богословіє нравоучительное з Богословія Антоіне, Турнели и Реіффенстувель... – Вид. 2-е. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1793. Шифр примірника в НБУВ – Кир.453. Запис почерком кінця XVIII ст. на арк. 234 зв. II рах.

⁸⁸ Краткое на краткія вопросы и отвѣты способом катихізма Богословія о тайнах церковных и ценсурах собраніе... – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, [1781]. Примірник походить із Бібліотеки Київської духовної академії, Церковно-археологічного музею при КДА, шифр НБУВ – Кир.1532п(2). Запис вміщено на лицьових боках арк. 1–5.

⁸⁹ Тріодь цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1768. Примірник походить із Бібліотеки Київської духовної академії, Церковно-археологічного музею при КДА, шифр НБУВ – Кир.5272п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 1–34 II рах.

⁹⁰ Требник. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1771. Примірник походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.5383п. Запис вміщено на арк. 1–18, 20–23 II рах.

⁹¹ Імовірно, с. Немиринці у Городоцькому р-ні Хмельницької обл. Згадується з 1761 р. Церква св. Кузьми і Дем'яна заснована 1761 р. (Див.: *Жарких М. І. Храми Поділля: [Електронний ресурс] // Мислене древо. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/> [19.09.2009]*). Маємо цікаву ситуацію: книга видана

того ж року, коли було збудовано церкву, а «зустріч» їхня відбулася майже через тридцять два роки після того.

⁹² Мінея, січень – лютий. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1761. Примірник походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.2276п. Запис вміщено на звороті титульного аркуша лютневої Мінеї.

⁹³ Мінея, липень – серпень. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1761. Примірник походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.2307п. Запис вміщено на титульному аркуші серпневої Мінеї.

⁹⁴ Там само. Запис вміщено на арк. 158 зв. II рах. липневої Мінеї; іншим почерком; кін. XVIII ст.

⁹⁵ Сьмя слова Божія. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1772. Примірник походить із Бібліотеки Київської духовної академії, шифр НБУВ – Кир.1356п. Запис вміщено на с. 643 зв. II рах.

⁹⁶ Октоїх. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1758. Примірник походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.2248п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 13–17, 20, 24–25, 27–28, 30 та 32 II рах.

⁹⁷ Мінея святкова й загальна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1777. Вид. «П». Примірник походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.1463п. Записи на нижньому форзаці почерком кінця XVIII ст.

⁹⁸ Тріодь цвітна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1768. Примірник походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці Подільському, шифр НБУВ – Кир.1311п. Запис почерком XVIII ст. на лицьових боках арк. 1–31 II рах.

⁹⁹ Мінея загальна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1773. Примірник походить із Бібліотеки Софійського собору, шифр НБУВ – Кир.1366п. Запис вміщено на лицьових боках арк. [1] зв. I рах., арк. 1–19 II рах., арк. 19 зв. II рах., на лицьових боках арк. 20–25 II рах.

¹⁰⁰ Тріодь пісна. – 1-е вид. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1744. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5736п. Запис вміщено на с. 5–39; по нижньому полю на лицьових сторінках; 1765 р.; аркуші з початком запису втрачені.

¹⁰¹ Мінея святкова й загальна. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1777. Вид. «П». Шифр примірника в НБУВ – Кир.1459п. Запис вміщено лицьових боках арк. 1–43 II рах.

¹⁰² Октоїх. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1758. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5360п. Запис вміщено на лицьових боках арк. 2–38 II рах.

¹⁰³ Ірмологіон. – Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1775. – Вид. 2-е. Примірник походить із Бібліотеки Київської духовної академії, Церковно-археологічного музею при КДА, шифр НБУВ – Кир.5312п. Запис вміщено на лицьових боках арк. [2] I рах. – 4 II рах. півуставом.